

Jelinek Csaba

DOLOGTALAN OSZTÁLY, MEGSZÉGYENÍTŐ MEGKÜLÖNBÖZ- TETÉS ÉS A VEBLENI TÁRSADALOM- KRITIKA

THORSTEIN VEBLEN: A DOLOGTALAN
OSZTÁLY ELMÉLETE (KJK, 1975)

Bár Thorstein Veblen akadémiai pályafutása során az intézményesült társadalomtudomány margóján foglalt helyet, A dologtalan osztály elmélete című könyve a mai napig releváns olvasmány. Ebben a címben is szereplő dologtalan osztálynak, de különösen az amerikai „ipar kapitányainak” mindennapi tevékenységét elemzi evolucionista keretben. A fő állítás szerint a társadalom kollektív hasznosságát csökkenti, hogy a „dologtalanok” a hivatkozó fogyasztás és a megszegyenítő megkülönböztetés eszközeivel próbálják társadalmi pozíciójukat biztosítani. Ehelyett puritán munkaetikára és szolidaritásra lenne szükség. Veblen kritikai elemzése nem csak elméleti magja miatt fontos – mely később visszaköszön olyan szerzők munkáiban is, mint például Pierre Bourdieu vagy Giovanni Arrighi –, hanem amiatt a kritikai értelmiségi attitűd miatt, amire utalva C. Wright Mills szerint Veblen a korabeli „Amerika legjobb kritikusa”.

Bár Thorstein Veblen neve sem a szociológusok, sem pedig a közgazdászok többsége számára nem cseng ismeretlenül, írásai mégsem kanonizálódtak olyan mértékben, mint a szociológia vagy a közgazdaságtan alapító atyjaiként számon tartott európai kortársai esetében. Nem volt ez másként életében sem: a norvég bevándorlók gyermekeként 1857-ben született Veblen akadémiai pályafutása során az intézményesült társadalomtudomány margóján foglalt helyet annak ellenére, hogy a kor legnevesebb amerikai egyetemei közül jó néhányban megfordult diákként (Yale, Johns Hopkins) és tanárként (University of Chicago, Stanford, a New York-i New School for Social Research).

Legismertebb művét, az 1899-ben megjelent *A dologtalan osztály elméletét* sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel kortársai: a tizennégy fejezetből álló, egyetlen konvencionális hivatkozást sem tartalmazó mű a kor közgazdászai szerint tudománytalan értekezés, csupán az amerikai radikális és szocialista értelmiségi körök fogadták igazi lelkesedéssel. Köszönhetően későbbi követőinek – többek között C. Wright Millsnek – és a kibontakozó amerikai szocialista mozgalomnak, mégsem felejtettük el Veblen nevét. Ez pedig nem véletlen: e recenzióban azt a kérdést próbálom körüljárni *A dologtalan osztály elméletének* bemutatásával, hogy miért érdemes foglalkoznunk még ma is Veblen társadalomkritikájával.

A DOLOGTALAN OSZTÁLY ÉS AZ EVOLUCIONISTA EMBERKÉP

Veblen első könyvében, *A dologtalan osztály elméletében* közgazdászként definiálta magát annak ellenére, hogy később inkább szociológusok foglalkoztak olyan, először általa problematizált jelenségekkel, mint a fogyasztás és a munka kapcsolata, illetve a

szimbolikus megkülönböztetés. A mű céljaként a „dologtalan osztálynak mint a modern élet egyik gazdasági tényezőjének” elemzését jelöli meg (Veblen 1975: 29). Bár a könyv későbbi részeiben többször is megerősíti, hogy elemzését gazdaságelméleti értekezésnek szánja, eszmefuttatása sokkal közelebb áll a korabeli amerikai társadalom felső rétegeinek szociológiai szempontú elemzéséhez és kritikájához, mint a kortárs fősodorbeli közgazdász kollégái által művelt gazdaságelmélethez.

Míg ebben az időszakban a racionálisan kalkuláló, egyénileg haszonmaximalizáló homo oeconomicus kezdett a közgazdaságtan domináns emberképévé válni, Veblen ezzel szemben evolucionista keretben, ösztönvezérelt cselekvőként írja le az embereket a dologtalan osztálynak nevezett elitcsoport gazdasági és társadalmi jelentőségének bemutatásán keresztül. A XIX. század végén az éppen intézményesülő marginalista – ma neoklasszikusnak nevezett –, pozitivista és a matematikai módszertannal egyre inkább összefonódó közgazdaságtan tudományterületén belül Veblen megközelítése tudománytalannak, empirikusan nem megalapozottnak tűnt. A norvég gondolkodó pedig tudatosan ment szembe a fősodorral: a közgazdászok zöme által használt racionális modellt túlságosan absztraktnak, a valóságtól elrugaszkodottnak, és ezáltal túl statikusnak tartotta. Veblen inkább a társadalmi és kulturális evolúció elméleti keretével próbálta megragadni a gazdasági döntések dinamikáját és kulturális, illetve társadalmi beágyazottságát – ezzel pedig legalább bő fél évtizeddel megelőzte az evolúciós és viselkedési megközelítéstől sokáig elzárkózó közgazdasági főáramot.

Veblen elmélete elsősorban a dologtalan osztály kialakulását és mindennapi életét elemzi és magyarázza. Dologtalan osztályon eszerint azt a társadalmi csoportot érthetjük, amely az ipari termelés helyett improduktív tevékenységekkel foglalkozik, azaz mindennapjait nem a termelő (ipari, mezőgazdasági) munka, hanem az angol *leisure* szóval kifejezett dologtalanság jellemzi. A dologtalanságba beletartozik a szabadidő mellett többek között az ipari intézményrendszertől élesen megkülönböztetett pénzügyi intézményrendszer irányítása is. Az „ipar kapitányait”, azaz a dologtalan osztályt Veblen szerint kritika illeti, ugyanis tevékenységük és az általuk fenntartott pénzügyi intézményrendszer jelentősen csökkenti a társadalom kollektív hasznosságát, azaz végeredményben az egyenlőséget és az emberek jólétét. Ezek alapján is jól látható, hogy Veblen kollektív, osztálytársadalmi szempontok szerint fogalmazta meg ironikus megjegyzésektől sem mentes társadalomkritikáját, mindezt pedig utilitárius, azaz hasznosságelvű filozófiai alapon tette.¹

1 A hasznosság fogalmát – ellentétben a közgazdaságtanban az 1870-es években lezajlott marginalista forradalom alaptézisével – a jószágok használati értékéből, és nem a csere- vagy szimbolikus értékéből eredeztette.

Veblen társadalmakról alkotott képe szerint „az ember élete a társadalomban csakúgy, mint más fajok élete, a létezésért folyó harc, a szelektív alkalmazkodás folyamata” (Veblen 1975: 180). Evolúció- és társadalomelméleti elemzésében kiemelkedő fontosságot kap a versengés motívuma mellett a mesterségbeli tudás ösztönének nevezett mozgatórugó és az ehhez kapcsolódó hajlam a *megszégyenítő megkülönböztetésre*. A mesterségbeli tudás ösztöne biztosítja a teljesítményre és a hasznosságra való törekvést, míg a megszégyenítő megkülönböztetés hajlama arra ösztönzi az embereket, hogy az „érdem” és a „szégyen” dimenzióiban helyezték el a különböző emberi cselekvéseket.

A DOLOGTALANOK ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ

Veblen állításait történeti perspektívában, egy sajátos történelmi korszakolás segítségével mutatja be. Az általa „békés vadságnak” nevezett legkorábbi, primitív történeti korszakban a mesterségbeli tudás ösztöne dominált, és az egyének által végzett hasznos tevékenységek a csoport érdekével nagyrészt egybeesve csoportszolidaritáshoz vezettek. A tulajdon megjelenésével és az adott területhez kötött mezőgazdasági termelés kezdetével egybeeső barbár „zsákmányoló kultúrában” és a státuson alapuló, feudális „kvázi-békés kultúrában” azonban a versengés feltételei – és ezáltal a megszégyenítő megkülönböztetés és a mesterségbeli tudás ösztönének kifejeződési formái – megváltoztak.

A „zsákmányoló kultúrától” kezdve a „hasznosság érdeme” elválik az iparúzéstól és a produktív, azaz a közösség hasznosságát a később kialakuló polgári munkaetika szerint közvetlenül növelő tevékenységektől, és kialakul a dologtalan osztály, melynek tagjai improduktív tevékenységekkel, azaz a pénzügyi intézményrendszer működtetésével, illetve a kormányzással, a hadviseléssel, a vallással és a sporttal kezdenek foglalkozni. Mialatt a produktív munka egyre inkább szégyenteljes foglalkozásnak számít a kialakulóban lévő elit körében, a hősiesség, az érdem és a tiszteletreméltóság kategóriái elválnak a kiscsoport érdekét – Veblen szavaival élve kollektív hasznosságát – közvetlenül képviselő tevékenységektől, és hozzákapcsolódnak a kialakulóban lévő dologtalan osztályt egyre inkább meghatározó zsákmányolás eszményéhez. A dologtalanság így nyeri el értelmét: ha valaki zsákmányol, azt mindenki tudomására hozhatja a zsákmányt jelző trófeával anélkül, hogy valóban „termelne” és növelné a közösség jólétét.

Elválik tehát a javak előállításának (a termelésnek) és a javak birtoklását (azaz a jóra valóságot) jelző trófeák kisajátításának, manipulálásának és elleplezésének (a szerzésnek) az intézményrendszere. A trófeák vagy – egy mai terminussal élve – a státusszimbólumok egyre finomodnak, főleg az ipari rendszert domináló pénzkultúrában, ahol a jóra valóság

mércéje már anyagi javakban és legfőképpen pénzben fejeződik ki.² A dologtalan osztály, azaz a legfelsőbb társadalmi réteg idejének és energiájának pazarlásával jelzi jóra valószínűségét és „érdemességét”, ami mindenki számára világosan megmutatja meglévő hatalmuk és gazdagságuk mértékét. A hivatkozott dologtalansággal – melyet *helyettesítő* dologtalanság formájában a férfiak által tulajdonként kezelt nők és szolgák is gyakorolnak – és az ipari rendszer felé haladva egyre inkább a *hivalkodó fogyasztás* eszközével világosan elhatárolják magukat az érdemtelennek bélyegzett, anyagi erőforrásokkal sokkal kisebb mértékben rendelkező tömegektől.

HATÉKONYTALAN KIREKESZTÉS ÉS A DOLOGTALANSÁG KULTÚRÁJA

A dologtalan osztályt Veblennél az ipari termelésben betöltött funkciójuk, azaz a pénzügyi intézményrendszer (a szerzés intézményrendszere az ipari rendszerben) működtetése definiálja, de nem felejt el kiemelni, hogy ez szoros kölcsönhatásban van a funkcióból fakadó társadalmi, kulturális és pszichológiai következményekkel.³ Ilyen megfontolásból ír Veblen az „ízlés pénzügyi kánonjairól”, azaz a pénzügyi vagy anyagi egyenlőtlenségek esztétikai és erkölcsi különbségtétellel való összefonódásáról.

Aki szegény – és emiatt a termelés intézményrendszerét működteti –, az nem csak kevesebb erőforrással rendelkezik, hanem ennek következtében nem is tud az illemnek megfelelően – azaz „jól” – viselkedni. Ebből következik, hogy a tiszteletreméltóságra vágyó alsóbb osztályok a dologtalan osztály érdekeit képviselő kategóriarendszert magukévá téve megpróbálnak minél inkább a társadalmi ranglétrán közvetlenül felettük elhelyezkedő társadalmi réteghez hasonlítani, ezzel egyszersmind újratermelve az őket elnyomó játékszabályokat és struktúrákat.

Veblen példája az elmélet szemléltetésére a divat logikája: a ruhák nem pusztán használati értékkel és csereértékkel, hanem szimbolikus értékkel is bírnak. Általában a drága ruhákat tartják divatosnak, szépek, és ezáltal csak ilyen öltözetben illik egy „jó”

2 A főáramú közgazdaságtan minden kirekesztése ellenére Veblen hatásának szép mementója a mára az alapszintű mikroökonómia-könyvekből kimaradhatatlan Veblen-jószág kifejezés, mely épp ezen státuszszimbólumnak tekinthető, az áruk emelkedésével pótlólagos keresletet generáló termékek megjelölésére szolgál – *a szerk.*

3 Bár Veblen elemzése kísértetiesen hasonlít Marx alap és felépítmény fogalmaira, mégis tudatosan került a marxizáló nyelvezet, mivel nem értett egyet Marx hegelianus érvelésével és teleológiai történelemszemléletével.

társaságban részt venni; ezzel is „megszégyenítően megkülönböztetve” azokat, akik megengedhetik maguknak a „szép” és drága viseletet, azoktól, akik nem. A negatívan megkülönböztetett rétegek így igyekeznek idomulni a divathoz, ami azonban a dologtalan osztály ízlésének és anyagi érdekének megfelelően folyton változik, tehát végeredményben a dologtalan osztály ízlése fogja dominálni az egész társadalmat.⁴

Miközben megállapításai szimpatikusak lehetnek a rendszerkritikai társadalomtudomány hívei számára, fontos hangsúlyozni, hogy Veblen számára elsősorban nem a kirekesztett vagy elnyomott rétegek igazságtalan helyzete a probléma, hanem az, hogy a kirekesztés és a megszegyenítő megkülönböztetés magas költségeik miatt csökkentik az egész közösség hatékonyságát. A pazarló megszegyenítő különbségtétel kifinomult, szimbolikus rétegeinek specializációját és intézményesülését az archaikus (azaz a zsákmanyszerző korszakban kialakult és azóta megszilárdult) intézményrendszerből fakadó pszichológiai és társadalmi folyamatok segítik elő. A dologtalan osztály szükségszerűen konzervatív, hiszen a társadalmi struktúra változása saját érdekei ellen hatna. Emellett a szerzés barbár intézményrendszerétől való függése elősegíti a barbár zsákmanýoló kultúra többi elemének a megmaradását: a dologtalan osztály tagjai számára fontos a vitézség (lásd a párbajok és a sport szeretete), a szerencsében mint természetfeletti erőben való hit (lásd spekulánsok) és a hivatkozó dologtalanság csimborasszójának tekintett vallásos szertartások. Ezeket Veblen iparilag diszfunkcionális, a „hátramaradt szellemi fejlődést” bizonyító archaikus vonásoknak tartja, melyek a dologtalan osztály ízlésének társadalmi ranglétrán való „leszivárgása” és az alsóbb rétegek elnyomott helyzete miatt az egész társadalmat mérgezik.

A SZOKÁSOK RABJAI

A könyv utolsó fejezetében egy a társadalomkritika szempontjából paradigmátikus intézményrendszer, a felsőoktatás elemzésével zárja művét. Itt is felhívja a figyelmet, hogy a bonyolult tradicionális szertartások, a vallással való szoros kapcsolat és a szigorú státuszhierarchia mind a gondolkodási szokások, és ezáltal az archaikus intézményrendszer konzerválásához vezet, ami meggátolja az oktatási rendszer látszólagos funkciójának, a tudás termelésének, felhalmozásának és az össztársadalmi jólét érdekében történő felhasználásának a betöltését.

4 Ez a gondolatmenet kísértetiesen hasonlít Pierre Bourdieu *La Distinction* című klasszikus művében kifejtett megállapításaihoz: a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében az anyagi dimenzió mellett fontos szerepet játszanak a kulturális beállítottságok, mint például a Veblen által is példának hozott divat vagy a XIX. századra kifejezetten jellemző bonyolult illemszabályok.

Bár elismeri, hogy ezek a „hátramaradt” szokások nem kizárólagos jellemzői a dologtalan osztálynak, mégis kora társadalma egyik legnagyobb problémájának tartja az élszűkösöként bemutatott „fináncarisztokrácia” mindennapi életét, melyen szerinte a puritán munkaetika és a szolidaritás segítségével lehetne túllépni. Veblen tehát nem felejt el megemlíteni a nem megszegyenítő érdek maradványait, a bajtársiasságot vagy az „emberi együttérzés és rokonszenv érzékét”, mégis fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ezeket a motívumokat gátolja a megszegyenítő összehasonlítás hajlama és az ebből következő önző magatartás. Követendő példaként említi a nők emancipációjáért küzdő mozgalmakat vagy a könyvtárak és múzeumok alapítását, de a jövőre vonatkozó végkövetkeztetése korántsem annyira optimista, mint a kommunizmusig tartó fejlődést szükségszerűnek tartó marxizmus.

ELMÉLETI MAG ÉS TÖRTÉNETI HÉJ

Mai szemmel nézve és a fogyasztás- és életmódkutatások aktuális eredményeit ismervé Veblen egyes megállapításai elefántnak tűnnek a társadalomtudományok porcelánboltjában. Állításait bátran nevezhetjük túlzottan általánosítóknak, példáit esetlegesnek, fajelméleti axiómáit⁵ pedig egyenesen nevetségesnek. Ezeket a gondolatokat lehántva azonban egy olyan elméleti magot találunk, amelynek elemei fontos részét képezik a kritikai elméletek ma is aktuális hullámának. Néhány téma felvillantása is jelzi, hogy a vebleni gondolatok alapja még ma is tartogat számunkra releváns részeket.

A „nemes és nemtelen elfoglaltságok közötti ősi megkülönböztetésről” (Veblen 1975: 103) valószínűleg nem lenne nehéz bebizonyítani, hogy ma is erősen összefonódik a megszegyenítő összehasonlítással, melynek során az anyagi egyenlőtlenségek szimbolikus eszközökkel kerülnek megerősítésre. Veblen valószínűleg egyetértene Pierre Bourdieu szimbolikus elnyomásról szóló fejtegetéseivel, hiszen jóval a „fogyasztói társadalom” kialakulása előtt ismerte fel a fogyasztás és az ízlés motívumának mint megkülönböztető jegynek a fontosságát (lásd Bourdieu 1984). Feltehetően nem állna távol tőle Zygmunt Bauman érvelése sem, aki a mai „likvid modernitás” társadalmát a csábítás és elnyomás alapvető kontrolláló mechanizmusaival jellemzi (Blackshaw 2005: 126–128). A piaci folyamatokban, azaz a fogyasztás kollektív aktusaiban való részvétel ugyanis az elmúlt évszázadban egyre inkább meghatározó dimenzióvá lépett elő; a vebleni fogalmakkal kifejezve tehát a dologtalan osztály kiszélesedik, túlnő a társadalmi ranglétra tetején álló szűk

5 Lásd például a „csúcsfejű szőke”, a „rövid és gömbfejű barna” illetve a „mediterrán” etnikai típusok bevonását a magyarázatba a kilencedik fejezetben (Veblen 1975: 199–225).

elitcsoporton, a hivalkodó fogyasztás csábítása és a megszegyenítő különbségtételen alapuló elnyomás pedig tömeges méreteket ölt.

Ezzel párhuzamosan az intézményi struktúrák „evolúciójában” is bebizonyosodni látszik a vebleni prófécia: a finanszírozás fogalmával írhatjuk le azt a többek között Giovanni Arrighi által is több helyen elemzett folyamatot, amelynek következtében a pénzügyi intézményrendszer – Veblen szavaival élve: a szerzés intézményrendszere – által megtermelt profit egyre inkább átveszi a globális piacgazdaság motorjának a funkcióját az 1970-es évek neoliberais fordulatától kezdődően (lásd többek között Arrighi 2000).⁶

Bár Veblen azon törekvését, hogy a „gazdaságelmélet” az ipari társadalom kollektív hasznosságának szempontjából kritizálja a korabeli Egyesült Államok dologtalan osztályát, nem követte sem Bourdieu, sem Bauman, sem pedig Arrighi – ők az utilitárius megközelítés helyett inkább a kapitalizmus által kitermelt társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalan és embertelen oldalára hívták fel a figyelmet –, értelmiségi attitűdjükben, azaz a kritikai szociológus-társadalomtudós Veblen által megteremtett szerepmodelljének követésében mindenképpen hűek maradtak az amerikai közgazdász-szociológus által megkezdett úthoz.

Ha a megszegyenítő megkülönböztetés, illetve a hivalkodó fogyasztás ma is relevánsnak tűnő fogalmai, illetve a pénzügyi intézményrendszer kiemelt jelentőségének a felismerése mellett valamit érdemes magunkévá tennünk Veblen munkásságából, akkor az mindenképpen ez a reflexív, kritikai értelmiségi attitűd.

KRITIKAI ATTITŰD – RÉGEN ÉS MOST

Az Amerikában „aranyozott kornak” (*Gilded Age*) nevezett XIX. század fordulója egyrészt a kapitalista expanziónak, másrészt a radikális, szocialista mozgalmak kialakulásának a kora. Veblen ebben a politikai kontextusban választotta a kritikai értelmiségi szerepkörét, nem kevesebbre vállalkozva, mint hogy társadalomtudósként lerántsa a leplet az amerikai társadalom korábban soha meg nem kérdőjelezett, mégis visszás folyamatairól. A dologtalan osztályt állította első könyvének középpontjába, amelynek tagjait a termelő munkát végző farmerek és iparosok kizsákmányolónak tartotta.

Ma talán a saját társadalmon és kultúrán belüli antropológiának [anthropology at home] nevezhetnénk azt a módszert, amelynek segítségével számos modern társadalomtudományi témát problematizált, megkérdőjelezve néhány széles körben elfogadott társadalmi és kulturális gyakorlatot és intézményt, elsősorban a dologtalan osztály társadalmi, gazdasági szerepét és funkcióját. Veblen ezzel elősegítette a progresszív

6 A finanszírozással több cikkben is foglalkozik a *Fordulat* 4. száma – a szerk.

korszakban kialakuló társadalmi mozgalmak megerősödését, illetve referenciapontot nyújtott a későbbi kritikai elméleteknek a fősodorbéli szociológiával és közgazdaságtannal szembeni határmunkálataihoz. Ez a fajta éles meglátásokkal bíró kritika az, ami miatt C. Wright Mills „Amerika legjobb kritikusának” (Mills 1957: 301) nevezte Veblent. És ez az attitűd az, ami miatt Veblen elméleti munkássága mellett elkötelezett kritikai értelmiségi szerepére is érdemes odafigyelnünk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (2000): Globalization, State Sovereignty, and the „Endless” Accumulation of Capital. In: *The Ends of Globalization*. Szerk.: Kalb, Don – van der Land, Marco – Staring, Richard – van Steenberghe, Bart – Wilterdink, Nico. Rowman & Littlefield: 125–150.

Blackshaw, Tony (2005): *Zygmunt Bauman*. Routledge

Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.

Mills, C. Wright (1957): Introduction. In: Veblen, Thorstein (2005): *The theory of the leisure class*. Aakar Books: 301–319.

Veblen, Thorstein (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.